

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ «ԳԻՐՔ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ»
ԵՐԿԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԾՈՒՐԶԸ

Լ. ՄԻՐԶՈՅԱՆ

XVII—XVIII դդ. ականավոր փիլիսոփա, տրամաբան, քերական, գեղանկարիչ ու աստվածաբան Հովհաննես (Մրբուղ) Զուղայեցին թողել է հարուստ գրավոր ժառանգություն, որի մի մասը լույս է տեսել իր կենդանության ժամանակ, մի մասը՝ մահվանից հետո, իսկ մյուս մասը կա՛մ ոչնչացվել է, կա՛մ մնում է ձեռագիր վիճակում: Ընդ որում կատարելապես տիրապետելով արաբերենին և պարսկերենին, Հովհաննես Զուղայեցին իր աշխատություններից շատերը գրել է հայերեն-պարսկերեն, ինչպես նաև պարսկերենի ու արաբերենի է թարգմանել քրիստոնեական վարդապետության կարևորագույն գործերից մի քանիսը: Նա ապրել ու գործել է Նոր-Զուղայի հայկական գաղթօջախում, որտեղ XVII դ. վերջում և XVIII դ. սկզբում հայության համար ստեղծվել էր խիստ ծանր կացություն. ուժեղացել էին ինչպես պարսից շահերի, այնպես էլ կաթոլիկական եկեղեցու հայաձուլական նկրտումները: Որպես իրանահայության գաղափարական առաջնորդ, Զուղայեցին ստիպված է եղել կրոնադավանաբանական հարցերի շուրջ հաճախակի բանավիճելու թե՛ այդ ժամանակ իրանում վխտացող կաթոլիկ միսիոներների և թե՛ մահմեդական հոգևվորականության, անգամ պարսից շահերի հետ: Մի շարք աղբյուրներից և նրա առանձին աշխատությունների վերնագրերից իմանում ենք, որ նա անձամբ բանավիճել է շահ Սուլեյմանի և նրա որդի Սուլեյման Հուսեյնի հետ: Ըստ այդմ էլ Զուղայեցին անուրանալի ազդեցություն է գործել ոչ միայն հայ, այլև իրանական փիլիսոփայական մտքի դարգացման հետագա ընթացքի վրա: Հովհաննես Զուղայեցու գրավոր ժառանգության մեջ բացառիկ կարևորություն ունի «Գիրք սրբազնագործութեան» ստվարածավալ երկը, որը լինելով հեղինակի նախորդ գրեթե բոլոր գործերի հանրագումարը, մեզ ներկայանում է որպես քրիստոնեական կրոնի բարոյափիլիսոփայական սկզբունքների և գիտական առաջավոր գաղափարների յուրատեսակ համադրություն: Մեկնելով Դավիթ մարգարեի «Ճաշակեցէք եւ տեսէք, զի քաղցր է տէր» միտքը, Զուղայեցին ամենայն մանրամասնությամբ քննարկում է «սուրբ հաղորդության» հետ կապված բազմազան ու բազմապիսի հարցեր: Զուղայեցին հաղորդության պարտադիր պայման է համարում հոգևոր ու մարմնական ախտերից մարդու կատարյալ ձերբազատումը և, հանգամանորեն քննադատելով դրանք, պահանջում է, որ մարդը կարողանա իշխել իր կրքերի վրա, իր բոլոր արաւրքները ու գոռոզությունների ժամանակ ղեկավարվի բուսականության մեջ լինի աստվածասեր, համեստ, խոնարհ, բարի, անընչասեր, ցանկությունների մեջ չափավոր, սիրի աշխատանքն ու գիտության լույսը: Հարկավ, նա այդ

ամենը հասկանում ու մեկնարանում է աստվածաբանութեան դիրքերից, բայց և այնպես հաճախ արտահայտում է փիլիսոփայական, բարոյագիտական, գեղագիտական, բժշկագիտական ու սոցիալ-քաղաքական բնույթի այնպիսի արժեքավոր մտքեր, որոնք, երբեմն դուրս գալով իր դարաշրջանի մտածողութեան շրջանակներից, հակադրվում էին սլաշտոնական մտայնութեանն ու գաղափարախոսութեանը: Մեր կարծիքով, հայ փիլիսոփայական մտքի պատմութեան մեջ նոր խոսք պետք է համարել, օրինակ, Հովհաննես Զուղայեցու այն գաղափարները, որ ոչ միայն մարդն է խոնարհվում խոնարհին, այլև աստված, ուստի «եթէ աստուած խոնարհի խոնարհիքելոյն, ո՛ւր թէ արարածական բնութիւնք, հրեղենք և հողեղենք, սուրբք և անսուրբք, թագաւորք և ռամիկք, իշխանք և իշխեցեալք, ամենեքեան խոնարհին խոնարհիցելոյն»¹, որ ոչ միայն աշխարհիկ ու հոգևոր տերերն իրավունք չունեն մարդու հետ վարվելու այնպես, ինչպես ցանկունում են, այլև նույնիսկ աստված, որ ստեղծել է բոլոր արարածներին, «ոչ կարէ առանց իրաւանց և պատճառանաց, առնուլ զկարգս և գաստիճան, զորս տուեալ է, թէպէտ անհուն է զօրութեամբ» (ընդգծումը մերն է.—Չ. Մ.)² և այլն:

Ավելին, Հովհաննես Զուղայեցին հաճախ քննադատում է իր ժամանակի մի շարք սոցիալական շարիքներ և ամենից առաջ հոգևորականների միջավայրում տեղ գտած ընչասիրությունը, շահամոլությունը, տգիտությունը, երկպառակությունները, դրանց բերած բացասական հետևանքները՝ երբեմն չիւրնայելով նույնիսկ կաթողիկոսին: Ուստի բնավ չպետք է զարմանալի թվա, որ ժամանակի խաղաղամիտ կղերականները, ինչպես գրում է հաշատուր Զուղայեցին, «զբաղումս ի շարադրեալ գրոց նորա հրակիզեալ այրեցին առ նախանձու»³:

Հովհաննես Զուղայեցու «Գիրք սրբաղնագործութեան» երկի բնագիրը, գրված 1696 թ., պահվում է Մաշտոցի անվան մատենադարանում (ձեռ. № 1935), իսկ նրա մի մասը 1812 թ. լույս է տեսել Մազրասի՝ թվով երրորդ հայկական տպարանում, որի տնօրենը, ինչպես հայտնի է, եղել է հնդկահայ նշանավոր մեծահարուստ Սարգիս Մատուր Աղավալյանը⁴:

Զուղայեցու գրքի սույն հրատարակութեան ուսումնասիրությունից պար-

¹ Յովհաննէս Զուղայեցի, Գիրք որ կոչի սրբաղնագործութիւն, Մազրաս, 1812, էջ 259:

² Նույն տեղում, էջ 262:

³ Խաշատուր Զուղայեցի, Պատմութիւն պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 215:

⁴ Իմիջիայոց Սարգիս Մատուր Աղավալյանի տպարանը հայ տպագրութեան պատմութեան մեջ նշանավորում էր մի նոր երևույթ, որը ցարդ վրիպել է մասնագետների ուշադրութեանից: Բանն այն է, որ այդ տպարանում ամեն որ իրավունք ունեն գիրք տպագրելու՝ տալով միայն «գթուղթ» և զվարճ գործաւորացն: Իսկ եթէ կգտնվեր մեկը, որ կցանկանար ի շահ հայ ազգի հրատարակել որէէ կարևոր գիրք, բայց ի վիճակի չլր լինի վճարելու նշված ծախսերը, ապա Աղավալյանը պատրաստ էր մասամբ հոգալու նաև այդ ծախսերը: Ահա թե ինչ ենք կարդում այդ մասին 1809 թ. Աղավալյանի տպարանում լույս տեսած առաջին գրքի «Առ բարեմիտ բնութեցողս» խիստ արժեքավոր առաջարանում. «Արդ՝ որովհետև միտք և դիտաւորութիւն չինողի գործարանիս միտեալ է միայն և եթ՛ ի լուսաւորութիւն և ի պայծառութիւն ազգիս մերոյ, վասն որոյ թողեալ է արձակ և ձրի տպարանս այս վասն ամենեցուն, զի ո՛վ որ և հաճեցի տպեցուցանել գիրք ինչ, թէ մեծ՝ և թէ փոքր. միայն թէ չից՛ յայնու բան ընդդէմ սրբոյ եկեղեցւոյ, կամ սատուոյ և համբաւոյ ումեք, կարող է տպիլ յայսմ տպագրատան, զթուղթն և զվարճս գործաւորացն միայն վճարելով. և ևս առանձն՝ եթէ գիրքն այն իող արժանաւոր ինչ՝ որ կարիցէ նորագիտ իմաստ իմն ընծայել ազգի մերոյ, և տպագրողն չիցէ բաւական ի վեր ասացեալ ծախն հատուրանել, յայնմամ ասացեալ պարոն Սարգիս Մատուր Աղավալեանն, ըստ արժանաւորութեան գործոյն օգնական է լինելոց ծախուցն» («Նոր տեւորակ այրութեանական», Մազրաս, 1809, էջ 4):

զրվում է, սակայն, որ հիշյալ տպարանի փաստակերտն դեկավարն ու կազմակերպիչը եղել է հայ առաջին պարբերականի խմբագիր, XVIII—XIX դդ. հնդկահայ ակնաժողովոր գործիչ Հարություն Շմավոնյանը⁴: Խոսելով վերջինիս տպագրական գործունեության մասին, Լեոն իրավամբ նկատում է, որ «տպարանատերը այն ժամանակներում պիտի լիներ և գրական գործիչ»⁵: Բայց «պիտի լիներ»՝ դեռ չի նշանակում, թե, իսկապես, միշտ այդպես էր: Ուստի հարց է ծագում՝ իսկ եթե այդպես չէր, այն դեպքում ո՞վ էր կատարում գրական գործի գերը: Ինքնին հասկանալի է, որ նա պետք է օգնության կանչեր մեկին, որը կարողանար կատարել գրական գործի գերը: Իրականում Սարգիս Աղավալյանը մեկն է հենց այդպիսի տպարանատերերից, որը շինելով «գրական գործիչ», բացի այդ ունենալով բավական առաջադած տարիք*, իր կյանքի մայրամուտին Մաղրասում հիմնադրել է հայկական տպարան՝ համագործակցելով փաստակաշատ Հարություն Շմավոնյանի հետ: Իսկ ի՞նչ փաստեր ունենք այս կարգի եզրակացության համար: Նման փաստեր մեզ տալիս է Հովհաննես Զուղայեցու «Գիրք սրբազնագործութեան» երկի հրատարակության «Առ վերծանող մատենիս» ոչ մեծ առաջաբանը, որի հեղինակը նույն ինքը՝ Հարություն Շմավոնյանն է**։ Քանի որ այդ առաջաբանը ցարդ անհայտ է մնացել մասնագետներին, հարկ ենք համարում բերել այն ամբողջությամբ.

«Արդարև յոյժ երախտապարտ զանձինս մեր պարտիմք խոստովանիլ առ սուրբ Հարս Մեր, որք ի դարս դարս փայլեցան աշխարհի, և գրեթէ անթիւ ոմնապատում մատենիւք իրեանց ո՛չ միայն ուսուցանեն մեզ զճշմարիտ հաւատս, և զուղիվ վարս առափնութեան (այս և հետագա ընդգծումները մերն են.— Հ. Մ.), այլ և զուղիս քաղցրութեան հոգւոյն սրբոյ մեղ արբույցանեն, և տւան մեզ ճաշակիլ զբանն կենաց:

Յորոց միջի և ոչ նուազ տեսանի յիմաստութեան մատեանս անուանեալ ճաշակեցեք, զոր յարագրեալ է ջուղաւեցի գերիմաստ Յովհաննէս Վարդապետն յամի փրկչին 1696: Եւ այս մատեանիս պատուակութեան անունն միայն դեգերէր առ մեզ առ ժամանակ մի, մինչև տեսչութեամբն Աստուծոյ յաներևու-

⁴ Թեև Հարություն Շմավոնյանի կյանքի ու գործունեության ուսումնասիրության ուղղությամբ ստեղծված է բավական հարուստ գրականություն (տե՛ս Լեո, Հայկական տպագրություն, հ. 2, Թիֆլիս, 1902, նույնը, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հ. 3, Եր., 1973, Քաղ. Ավդարիկյան, Հայագիտական հետազոտություններ, Եր., 1969, Ա. Մեմվյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի Մաղրասի դրոշակակիրները, «Էջմիածին», 1948, № 10—12, Ա. Կարինյան, Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հ. 1, Եր., 1956, Գ. Գրիգորյան, Հայ առաջավոր հասարակական-քաղաքական մտքի պատմությունից, Եր., 1957, Մ. Մխիթարյան, Առաջին հայ պարբերականը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 4, նույնը, Հարություն Շմավոնյանը և նրա գործակիցները, ՊՐՀ, 1969, № 4, նույնը, Նյուլթեր Հարություն Շմավոնյանի գործունեության մասին, ՀՄՄՀ ԳԱ «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1978, № 7, «Հայ ժողովրդի պատմություն ութ հատորով», հ. IV, Եր., 1972, և այլն), սակայն առայժմ ոչինչ հայտնի չէ նրա գործունեության 1809—1819 թթ. ժամանակահատվածի մասին:

⁵ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 597:
^{*} 1819 թ. հոկտեմբերի 9-ին Եփրեմ կաթողիկոսին Հարություն Շմավոնյանի գրած նամակից տեղեկանում ենք, որ Աղավալյանն արդեն կազմած է եղել իր կտակը՝ թողնելով «մերձ ութսուն հազար հունս այսու մտք, որ, յետ քանի ժառանգաւորաց պակասելը, բոլոր դրամն հասանի Ազովու դպրատանն ու տպարանին» (Մ. Մխիթարյան, Նյուլթեր..., էջ 95):

^{**} Մեզ թվում է Շմավոնյանն է իրականացրել նաև Աղավալյանի տպարանի երախտաբերի՝ «Նոր տետրակ այրութեանական» գրքի տպագրությունը, ուստի վերջինիս «Առ բարեմիտ ընթերցողս» հմտալից առաջաբանը նույնպես պատկանում է նրա գրչին:

թից իմն տեսաւ առ մեզ յամի փրկչին 1788: Եւ փոյթ մեծ էր առ մեզ ի լոյս քնծայել զայս պատուական մատեան տպագրութեամբ:

Եւ որովհետեւ Ազնուազարմ պարոն Սարգիս Մատուրն Աղավալեան զնորոգ տպարան յօրինել տուեալ էր ի քաղաքիս յամի փրկչին 1809 և ցանկայր իսկ ամենայն յօժարութեամբ սրտի, հանդերձ ծախիւք իւրովք, զի յիրում տըպարանի տպագրեսցին ամենայն նորատիպ մատեանք առ ի հոգևոր վայելումն ամենայն հայկազեանս տոհմի: Նմին իրի և ես Տէր Յարութիւնս Շմաւօնեան աւագ քահանայս եկեղեցւոյն հայոց որ ի Մաղրաս, տեսեալ զամենաբարի փափաք սոյն ազնուազարմ պարոնիս, փութացայ յառաջ մատուցանել զսոյն մատեան առ ի լոյս քնծայել տպագրութեամբ:

Եւ սոյն ազնուազարմ պարոնս ամենայն յօժարակամ կամօք ընկալեալ փութովին ետ տպագրել զայս քաղցրանշակ մատեանս, որով յիրաւի կարեմք ասել թէ պատճառ եղև զհարիւրամեայ կորուսեալ անունն քաղիմաստ Բարունայեանիս շարագրողի մատենիս անդրէն յաշխարհ վերանորոգել, որ զվարձըս իւր հազարապատիկ ունի գտանել ի փրկչէն մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ:

Ձկնի համառօտիւ ծանուցանելոյ բարեսիրացդ զհանգամանս մատեանիս, յոյժ կարեւոր համարիմ յիշատակել և զայս, թէ որք մտադիւրն ընթեռնուցուն զայս մատեան՝ ունին գտանել ի սմա զբազում հոգևորական արգասիս, որք բաւականս լիցին՝ որոց կամք իցեն նկատիլ յեռանդն աստուածպաշտութեան, որով կարող լինիցիմք հասանիլ երկնից արքայութեան, որում արժանիս արասցէ տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, որում ընդ հօր և ընդ սրբոյ հոգւոյն վայելէ փառք իշխանութիւն և պատիւ այժմ և յաւիտեանս ամէն» (առաջաբանն էջահամար շունի):

Ներկա առաջաբանը (մասնավորապես մեր ընդգծած հատվածները) մի շարք դատողությունների տեղիք է տալիս, բայց մենք կփորձենք ուշադրություն դարձնել, մեր կարծիքով, առավել կարևոր պարագաների վրա: Ինչպես տեսնում ենք, Հովհաննես Զուղայեցու այս աշխատությունը Շմավոնյանի տըրամադրության տակ եղել է դեռևս նրա տպագրական գործունեությունից մեկ տարի առաջ և սկզբից ի վեր նա ցանկություն է ունեցել այն հրատարակելու, սակայն, ամենայն հավանականութեամբ, տպագրական սուղ միջոցների պատճառով երկար ժամանակ չի կարողացել իրագործել իր այդ մտադրությունը: Բայց ահա իր տպարանը փակվելուց (1809 թ.) հետո, երբ այդ նույն թրվականին տպարան է հիմնել հնդկահայ մեծահարուստ Սարգիս Աղավալյանը, որը պատրաստ էր «ծախիւք իւրովք» հրատարակել «նորատիպ մատյանք առ ի հոգևոր վայելումն ամենայն հայկազեանս տոհմի», Շմավոնյանն շտապել է «յառաջ մատուցանել զսոյն մատեան առ ի լոյս քնծայել տպագրութեամբ»: Ընդամին շրջավարարվելով միայն նոր տպարանատիրոջը խորհուրդ տալով՝ անձամբ ղեկավարել է այդ բարձրարվեստ տպագրության գործը. այլ ղեկաբում նա հազիվ թե իրավունք ունենար գրելու ներկա առաջաբանը:

Պարզվում է նաև, որ Շմավոնյանը ոչ միայն անձամբ աշխատակցել է Աղավալյանի տպարանին, այլև այնտեղ օգտագործել է իր տպարանի այն տեխնիկական միջոցները, որոնք դեռ կարելի էր օգտագործել: Այս հարցի մանրազնին ուսումնասիրությունը թողնելով հայ տպագրության պատմության մասնագետներին, այստեղ բերենք մեր միտքը հաստատող մեկ փաստ. 1797 թ. Շմավոնյանի տպարանում «ի խնդրոյ և ծախիւքն, պատուելի Շամիրի որդւոյ Սուլթանուժի» տպագրված «Գիրք անուանեալ ղեկաւար մանկանց»-ի և

Հովհաննես Զուղայեցու սույն գրքի հրատարակության վերջում գտնում ենք նույն վերջնազարդը:

Հարց է առաջանում. ինչո՞ւ Հարություն Շմավոնյանն ավելի քան երկու տասնամյակ ցանկացել է անպայման հրատարակել Հովհաննես Զուղայեցու խնդրո առարկա աշխատությունը: Ինչպես նշեցինք, վերջինիս բնորոշ է աստվածաբանության և գիտության համադրման ձգտումը: Իսկ հայագիտության մեջ վաղուց արդեն ապացուցված է, որ այդ նույն ոգին ընդհանուր առմամբ հատուկ է եղել ոչ միայն անձամբ Ն. Շմավոնյանին, այլև XVIII—XIX դդ. սահմանագծում նրա շուրջը համախմբված մադրասահայ լուսավորչների աշխարհայացքին ու մտածողությանը, որն ակնհայտորեն իրեն զգացնել էր տալիս նաև հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի ուղիները մասին նրանց մշակած փաստաթղթերում: Հիշենք թեկուզ այն փաստը, որ 1805 թ. նոյեմբերի 17-ին Մադրասում կայացած պատմական ժողովում մադրասահայ նշանավոր գործիչ Նազար Շամիրյանը, ինչպես գրում է Ա. Երեմյանը, իր ելույթում «սրբակրոն հարց» առաջարկում է աղթքով խնդրել տիրոջից, որ ժողովականներին «արժանաւորութիւն» շնորհե, որպեսզի նրանք ավելի լուրջ խորհեն և առաջադրեն այն, որ առավել «վայելուչ» է և «բոլորովին հաճելի»: Աղոթքն արտասանում է հայ անդրանիկ լրագրի հիմնադիր Տ. Հարություն քահանա Շմավոնյանը⁶:

Կարելի է բազմաթիվ համեմատելի մտքեր ու հարցադրումներ գտնել Հովհաննես Զուղայեցու այս աշխատության և Հարություն Շմավոնյանի ու նրա մերձավորագույն համախոհների գործերում: Բերենք դրանցից միայն երկուսը: Զուղայեցու կարծիքով, քանի որ բոլոր հավատացյալները (իմա՝ հայերը) մեկ միասնական օրգանիզմի անդամներ են, ուստի պետք է «ամենայն անդամքն զնոյն միմեանց խորհեսցեն» և ըստ այդմ էլ «ի դատաստանի զանիծեալ նախանձն շարին և զնենգութիւն զամենայն ի բաց ընկենուզ և ի տար անդր ձրգել... զմիմեանց բռնն բառնալ աննախանձօրէն, զի շահն և զօգուտն միմեանց շնորհել և զտրտութիւն և յանհաջողութիւն, քանզի բազումք են, որ ցաւովս այս տոշորին, յաշին և մաշին յորժամ տեսանիցեն զաջողութիւն այլոց»⁷: Կամ թե՛ «պարտ է ամենայն հաւատացելոց որբ անդամք են կոչեցեալք Քրիստոսի, իշխանք ընդ իշխանս և ընդ իշխեցեալս համաձայնութիւն ունել, զի մի իցեն տարաձայնութիւն ինչ: Նոյնպէս և մեծատունք ընդ մեծատունս և ընդ ուամիկս և ընդ աղքատս և հասարակքն ընդ հասարակս և ընդ մեծամեծսրն»⁸: Հայ առաջին պարբերականի № 10-ում «Հայի որդի հայ» ծածկանվամբ հրատարակախոսը բոլոր հայերին դիտելով որպես մի կենդանի մարմնի տարբեր օրգաններ, գտնում է, որ մեկն իրավունք չունի ծիծաղելու մյուսի տգիտության վրա և, ընդհակառակը, հպարտանալու իր գիտունությամբ, այլ պետք է փոխադարձաբար օգնեն իրար և լրացնեն մեկը մյուսի թերին: «Դուք,—գրում է նա,— ոչ կարեք պարծիլ այնու, զի անդամք էք պակասաւոր մարմնոյ, և ջանացէք, եթէ աչս ձեր ոչ տեսանէ, ձեռամբ օգնական եղբրուք գործակցութեամբ զաւազանի, եթէ ականջն ոչ լսէ, աչկն տեսանէ զնշանակութիւնն բանի և միտն ըմբռնէ և սոյն միաբանութեամբս թողէք ատելութիւնն,

⁶ Ա. Երեմյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի Մադրասի դրոշակակիրները, «Էջմիածին», 1948, № 10—12, էջ 41:

⁷ Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռ. № 1935, էջ 192 ր:

⁸ Նույն տեղում, էջ 191 ր:

որ զմիմեանս գաղտնի ատէք, զի լինիցի մեզ յայնժամ ամենայն տեղիս մի գլուխ, մի անուն, մի ձեռն և այլն, որ յետևապէս զայս միաբանութիւնս պատճառելոց է ի մեզ բարեկարգութիւնք բազումք և յորդորումն միմեանց...»⁹։ Իսկ մեզ արդեն ծանոթ «Գիրք անուանեալ ղեկաւար մանկանց»-ին Հարություն Շմավոնյանի կցած վերջաբանում կարդում ենք. «...Աղաչեմ զձեզ, եղբայրք, անկեղծ սիրով սիրեցէք յազգ՝ և յաշխարհն ձեր մի նախանձիք ի յաջողութեան և մի ուրախանաք ի ձախորդութեան ոչ իշխանի, ոչ բարեկամի և ոչ եղորո ձերոյ, մի մատնէք յանձինս և ինչք ազգակցաց ձերոց ի դրունս ալլազգ բռնաւորաց ձերոց»¹⁰։ Կամ եթե Հովհաննես Զուղայեցին գտնում է, որ «ի գործոյ արդարանայ մարդ և ոչ ի հաւատոյ միայն» (ձեռ. № 1935, էջ 270 ք), որ «թէ իցէ հաւատք առանց գործոց, ոչ կարէ լուսաւորիլ» (անդ), ապա Հայի որդի ճայը գրում է, որ «թարց գործոյ՝ ունայն է լինելոց... ամենայն» («Ազգարար», էջ 304), որ «ատէ տէր զծուլութիւն և ընդունայն համարէ զամենայն կամս և խոկմունս թարց գործոյ» (անդ, էջ 300)։

Դժվար չէ տեսնել, որ շնայած հարյուրամյա հեռավորությանը, այնուամենայնիվ, հայ ազգի զարգացման ուղիների մասին Հարություն Շմավոնյանի ու նրա զինակցի արտահայտած մտքերը իրենց ոգով ու էությամբ հար և նման են Հովհաննես Զուղայեցու տեսակետներին, որը հիմք է տալիս ասելու, թե Զուղայեցու «Գիրք սրբազնագործութեան» երկը գաղափարական ակունք է ծառայել XVIII դ. հնդկահայ լուսավորչներին շատերի համար։

Բացի վերը բերված համեմատելի դատողություններից, մենք ունենք այլ կովաններ ևս. նախ՝ մեր կարծիքով, բոլորովին պատահական չէ, որ Հարություն Շմավոնյանը թե՛ «Ղեկաւար մանկանց»-ի և թե՛ Հովհաննես Զուղայեցու այս աշխատության վերջում զետեղել է նույն պատկերը, այլ դրանով, փաստորեն, ցանկացել է ընդգծել դրանց գաղափարական ընդհանրությունն ու նպատակների նույնությունը։ Երկրորդ, «Հայի որդի հայ» ծածկանվամբ հրատարակախոսը նույն հոդվածում խոստովանում է, որ ինքն ի վիճակի չէ ըստ ամենայնի մեկնելու Դավիթ մարգարեի խոսքերը, որովհետև հայ եկեղեցու այն հայրապետները, ովքեր մանկությունից սկսած գիշեր ու զօր ուսումնասիրել են սուրբ գրքերը, «հազիվ իշխեցին և համարձակեցան ի նոյն մատենէ ճառել, և մխիթարել, և լուսադրել մարդկանց, պարզ և երանելի բանիւք զքաղցրութիւն, զամենակարողութիւն և զմեծութիւն նոյն ստեղծողին, որ զմատենան այն է բոլորովին տնօրինութիւն և բան բերանոյ նորա և նովաւ բազմաշխատ Հայրապետքն այնքիկ սկսան երկիւղ Տեառն ի սիրտս մեր տնկելով, բարեբարոյացուցանել զվարս մեր և ուսուցանել մեզ գործել բարի, ցանկալ բարի, առնել բարի և ակնունիլ բարոյ...»¹¹։ Այս խոսքերն, ամենից առաջ, վերաբերում են Հովհաննես Զուղայեցու մեզ հետաքրքրող գրքին, որին, անկասկած, քաջատեղյակ էր «Ազգարարի» հրատարակախոսը՝ Հարություն Շմավոնյանի մերձավորագույն գաղափարակիցն ու գործակիցը։

Եվ վերջապես, մի՞թե Շմավոնյանը «յոյժ կարևոր» կհամարեր «յիշա-

⁹ «Ազգարար», II, վերապրութիւն, 1970, էջ 310։ Ի դեպ՝ թե ո՞վ է «Հայի որդի հայ» ծածկանվան կրողը, հայագետներն արտահայտել են տարբեր տեսակետներ. Քաղ. Ավգալիսկյանը գտնում է, որ Մովսես Բաղրամյանն է, Ա. Կարինյանը համարում է Հարություն Շմավոնյանին, Մ. Մխիթարյանը՝ Տեր-Քաղևոս Տեր-Անդրեասյան Սոզինյանցին։

¹⁰ «Գիրք անուանեալ ղեկաւար մանկանց», Մազրաս, 1797, էջ 280։

¹¹ «Ազգարար», II, 1970, էջ 299—300։

տակել», որ այս գիրքը կարդացողները կարող են նրանում «գրազում հոգևորական արգասիս» գտնել, եթե ինքը նախապես արդեն դրանք գտած չլիներ:

Որ իսկապես Հովհաննես Զուղայեցին թե իր անձով, և թե աշխատություններով գաղափարական որոշակի ազդեցություն է գործել հնդկահայ լուսավորիչների վրա, որոնցից շատերը նույնպես ջուղայեցի էին, երևում է նաև նրանից, որ այդ ազդեցությունը շարունակվել է մինչև XIX դ. կեսերը: Օրինակ, 1845 թ. Մեսրոպ Քաղիադյանը իր խմբագրած «Ազգասէր» հանդեսում հանգամանորեն խոսելով Հովհաննես Զուղայեցու կյանքի, գործունեության ու գրական ժառանգության մասին, նրան անվանում է «տիեզերալոյս փիլիսոփա», «թագաւորաց աստուածաբան» և վերջում եզրակացնում. «Ազնիւ ընթերցողք իմ, սովաւ երևի, որ որպէս շատ-շատ և շատոնց մեր հեղինակաց, նոյնպէս և տարաբաղտ Տիեզերալուսիս վճիռն է ելել, թե՛ մեռի՛ր, ուր քեզ սիրեմ (ընդգծումը հեղինակինն է.—Ն. Մ.): Ասել կամիմ, թէ իւր կենդանութեան ժամանակումն թշուառ ապրելով, ներկայ կարելի այ որ իւր գերեզմանում փառաւորվում լինի:

Երանի՛ թէ սղալ լինիմ,—ներեցէք ինձ ուրեմն մի հարց գծեմ ձեր հրամանոց, եթէ սոյն Յովհաննէս վարդապետն տակաւին կենդանի լինի կսիրէ՞ք նորա իւր արժանեաց համեմատ, կ'պատուէ՞ք, կ'մեծարէ՞ք, թէ ո՛չ: Զարմանք չի, որ բոլորքդ ևս պատասխանէք թէ ի հարկէ որ կսիրեմք, և այլն:

Եթէ այսպէս իցէ, ուրեմն ազաշեմ նորա կենդանի օրինակին հետեւել. նորա սիրելի ուսումնականութեան ջան դնել, ձեր դպրոցանին օր ըստ օրէ ծաղկացանել, նորա նման մարդիկ վերաբուսուցանել, հասունացեալ ծառոցն իւրեանց համեմատ խնամարկութիւն առնել, նորընձիւ ժիցն աւելի սրտացաւօրէն հետեւել: Եթէ ձեր կամքն այ, որ գիտունք գերեզմանից յետ ձեր սէր և շնորհն վայելեն, այդ ևս ընդունիմ սիրով, թող այդպէս լինի. ուրեմն վերայ եկէք ազնիւ Ազգ, մեր անմահ նախահարց սքանչելի գործքերն Տպինք, աշխարհ տարածենք, և մեր որդիական սէրն արդեամբք ցուցանենք: Ի՞նչ օգուտ ասել սա Զուղայեցի է, և նա Դուսեցի (ընդգծումները հեղինակինն են.—Ն. Մ.), և ո՛չ ջուղայեցույ հարային հասնել և ո՛չ դրսեցույ: Ի՞նչ ազգի լուսաւորութիւն պիտի մեծ համարվի քան տիեզերալուսիս գործն (ընդգծումը մերն է.—Ն. Մ.), և ո՞ր գիտէ այսքան տարուց յետ ո՞ր պատի տակերում ան փտում: Այս պիտի լինի մեր Հայրենասիրութիւնն...»¹²:

Հավանաբար ընթերցողը նկատեց, որ Հովհաննես Զուղայեցու սույն աշխատությունից մեջբերումներ կատարելիս մենք երբեմն հղում ենք Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 1935 ձեռագիրը, որը հեղինակի ինքնագիրն է: Բնականաբար հարց է առաջանում, թե ի՞նչ փոխհարաբերության մեջ են ձեռագիրն ու տպագիրն իրար հետ:

Անգամ ոչ մանրագնին համեմատությունը ցույց է տալիս, որ դրանց միջև առկա են ծավալային, բովանդակային և կառուցվածքային էական տարբերություններ: Նախ՝ ձեռագրում հաճախ գլուխների վերնագրերը նշված են լուսանցքներում և ավելի ընդարձակ են, քան տպագրում: Երկրորդ՝ ձեռագիրն ավելի քան երկու անգամ մեծ է տպագրից. եթե ձեռագիրն ունի 885 էջ ծավալ, ապա տպագիրն ընդգրկում է ընդամենը նրա առաջին 372 էջերի նյութը: Բայց, շնայած դրան, տպագրում հաճախ հանդիպում են այնպիսի հատ-

¹² «Ազգասէր», Կալկաթա, 1845, թիւ 12, էջ 96:

վածներ, որոնք ձեռագրում գրեթե չկան: Օրինակ, տպագրի իԹ (29-րդ) գլուխը (էջ 222—264), որ, մեր կարծիքով, այս աշխատության ամենարժեքավոր մասն է և ուղղված է կաթողիկոսին, ձեռագրում ունի ընդամենը մի քանի էջ ծավալ: Կարելի է մտածել, թե, գուցե, տպագրիչն է մեծացրել այն, բայց իրականում թե՛ լեզուն, թե՛ ոճը և թե՛ հարցադրումները հեղինակինն են՝ օրգանապես ձուլված ամբողջ աշխատության կառուցվածքին ու բովանդակությանը: Ընդ որում թե տպագրության հիմք դարձած ձեռագրի և թե Մատենադարանի № 1935 ձեռագրի համար, որպես գրության ժամանակ, նշվում է 1696 թ.: Մնում է ենթադրել, որ առաջին տարբերակն ավարտելուց հետո հեղինակը վերամշակել է այն՝ կատարելով էական փոփոխություններ: Իսկ ի՞նչն է ստիպել Հովհաննես Զուղայեցուն կատարելու այդ քայլը: Այս հարցի պատասխանը տալու համար հարկ ենք համարում ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնել այդ շրջանի կաթողիկոսների պատմության մի քանի դրվագ:

Հակոբ Զուղայեցուց հետո էջմիածնի հոգևորականները, որոշ նկատառումներից ելնելով, ստիպված կաթողիկոս են դարձնում մինչ այդ ինքնագլուխ ձևով իրեն հակաթոռ կաթողիկոս հռչակած Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Եղիազար Այնթափցուն: Վերջինիս մահվանից ընդամենը երկու օր անց՝ 1691 թ. օգոստոսի 10-ին, կաթողիկոս է օծվում Նահապետ Եղեսացին, որն իր արտակարգ կոպիտ վարք ու բարքի համար 1695 թ. գահընկեց է արվում և նրա փոխարեն էջմիածնի հոգևորականների խնդրանքով կաթողիկոս է դառնում Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի առաջնորդ և պարսկահայոց արքեպիսկոպոս, Հովհաննես Զուղայեցու մանկության ընկեր Ստեփանոս Զուղայեցին: Գնալով Նոր Զուղա, Նահապետ Եղեսացին տեղի հայերից ումանց օգնությամբ զանազան միջոցներով կարողանում է վերստանալ կաթողիկոսի պաշտոնը, իսկ Ստեփանոս Զուղայեցին 10-ամսյա կարճատև կաթողիկոսությունից հետո բանտարկվում է և ամենադաժան միջոցներով տանջամահ արվում: 1706 թ. Նահապետին հաջորդում է Հովհաննես Զուղայեցու մանկության մյուս ընկերը՝ պարսկահայոց արքեպիսկոպոս Աղեքսանդր Զուղայեցին, որը և Հովհաննեսին քանիցս առաջարկում է եպիսկոպոս դառնալ, բայց մշտապես ստանում է մերժողական պատասխան: 1714 թ. մահանում է Աղեքսանդր Զուղայեցին, որը նախապես իր կտակում խորհուրդ էր տվել կաթողիկոս օծել պարսկահայոց հոգևոր առաջնորդ Մովսեսին, որը նույնպես ինչ-որ մտտիկություն ուներ այդ ժամանակ արդեն իր կյանքի վերջին տարիներն ապրող Հովհաննես Զուղայեցու հետ: Սակայն, ի զարմանս շատ-շատերի, Մովսեսը վճռականապես մերժում է էջմիածնի հոգևորականների պաշտոնական առաջարկը՝ տալով հետևյալ պատասխանը. «Օ՛ն անդր ի բաց տարէք ի մտաց ձերոց, զի այդ ոչ է մեր գործ»¹³: Չմտածե՞լ արդյոք, որ Մովսեսն այդ քայլը կատարել է ոչ միայն նախորդների դառն փորձից ելնելով, այլև հետևելով իր ավագ ընկերոջ գործին ու խոսքին, որը դրանից դեռ տասնութ տարի առաջ, դիմելով ներկա ու ապագա հոգևոր և աշխարհիկ աստիճանավորներին, գրել էր. «Եւ ասեմ քեզ սրբազանիդ լաւ իցէ քեզ ոչ մատչիլ յաստուածային և սարսափելի յայտ կարգ

¹³ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, գիրք Գ, Պեյրութ, 1960, սյուն. 2800: Բերելով Մովսեսի պատասխանը, Օրմանյանն անմիջապես ավելացնում է. «Կը կարծե՞ք թե Մովսես միակ օրինակն է պատմութեանս մեջ, որ պաշտոնապես կաթողիկոսութեան կոչվելով, հրաժարի եւ յանձն շունի զայն ստանձնել: Եղան կաթողիկոսութենէ հրաժարողներ, բայց զայն վարիչ եւ տկարութեան կամ դժուարութեան հանդիպելէ ետքը» (նույն տեղում):

և աստիճան, քան մատչիլ և անպտուղ լինել, ապա թէ մտեր պարտ է քեզ գլանձնեալն ի քեզ պահել և շահել, ապա թէ ոչ կարես՝ մի մտաներ... և զայս ոչ միայն քահանայապետիցն պարտ է իմանալ, այլև իւրաքանչիւրոցն յորս և կոչեցաւ՝ եպիսկոպոսաց, քահանայից, սարկաւագաց և այլոցն աստիճանաւորաց... նոյնպէս և թագաւորաց և իշխանաց և վերակացուաց և տինա իւրանքանչիւրոց տանց որոց և են գլուխ, պարտին անթարթ աշօք տքնիլ վասն հոգւոց նոցա, որպէս թէ համարս տալուց իցեն ընդ նոսա»¹⁴:

Ինչպես տեսանք XVII—XVIII դդ. սահմանագծում արագորեն իրար հերթափոխած կաթողիկոսներն ու կաթողիկոսութեան թեկնածուները գրեթե բոլորըն էլ եղել են Հովհաննես Զուղայեցու անձնական մտերիմներն ու մերձավորները և, ըստ երևույթին, հենց նշված դեպքերի ճնշմամբ էլ նա ստիպված է եղել վերանայելու իր «Գիրք սրբազնագործութեան» երկը՝ հատուկ գլուխ հատկացնելով կաթողիկոսների ցանկալի վարքագծի վերլուծությանը: Եվ եթե Ջաքարիա Քանաքեռցին Նահապետ կաթողիկոսի մասին գրում էր, թե «կարի սաստիկ էր ի վերա հանցաւորաց, և եթէ ոք պակասութիւն ինչ գործէր, սա կալեալ հրապարակաւ կախէր՝ և զանալից առնէր, և տուգանէր մարմնաւոր իշխանութեամբ. հարէր զմօրուսն և զանգուրն, և արկանէր ի բանտ՝ և շղթայէր: Եւ այսպէս ահարկութեամբ կայր ի վերա ամենայն եկեղեցականաց և քահանայից»¹⁵, ապա Հովհաննես Զուղայեցին, մեր կարծիքով, նկատի ունենալով նույն Նահապետի նմանօրինակ վարքագիծը՝ կաթողիկոսին դիմում է հետևյալ խորհուրդներով. «...Նախ ժողովել պարտիս զգիտնականս, և արս հանձարևոյ, և ունօղս խղճմտանս... և անխարդախս, և նոքօք խորհեսցես, և զվնաս պատժապարտին յայտ յանդիման առաջի ամենեցունց բացերևոցես, և յետ վկայութեան ամենեցունց, ապա զսուրն սոսկալի ի գործ գործցես»¹⁶:

Իհարկե, Զուղայեցու նշված աշխատութեան ձեռագրի ու տպագրի միջև կան այլ կարգի տարբերություններ ևս, որոնցից առանձնապես հետաքրքիր են տպագրի սկզբում զետեղված՝ քրիստոնեական եռաստվածութեան դոգման պատկերող սխեման, վերջում կցված բովանդակութեան ցանկը և վերջնազարդից առաջ տպագրված հետևյալ երկտողը.

Հատն մեռանի՝ դարձյալ նոր յառնէ.

Ոմանց բաշխէ կեանք՝ ոմանց մահ առնէ¹⁷:

Վերջում կցանկանայինք կանգ առնել մեկ հարցի վրա ևս. ինչպես տեսանք, Զուղայեցու գրքի առաջաբանում Շմավոնյանը գրում էր, որ ներկա տպագրությունը «պատճառ եղև զհարիւրամեայ կորուսեալ անունն քաջիմաստ ուրունապետիս, շարագրողի մատենիս, անդրէն աշխարհ վերանորոգել»: Բայց արդյո՞ք Հովհաննես Զուղայեցին հարչուրամյա մոռացված անձնավորություն էր: Իրականում փաստերն ապացուցում են ճիշտ հակառակը: Նախ՝ դեռ Զուղայեցու կենդանութեան ժամանակ նրա գործերից մի քանիսն արժանացել էին տպագրութեան բախտին¹⁸, իսկ դրանցից մեկն ունեցել է երեք հրա-

¹⁴ Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռ. № 1935, էջ 263 ա:

¹⁵ Զախարիա Սարկաւագ, Պատմութիւն, հ. II, Վաղարշապատ, 1870, էջ 136:

¹⁶ Յովհաննէս Զուղայեցի, Գիրք որ կոչի սրբազնագործութիւն, Մաղղաս, 1812, էջ 245:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 415:

¹⁸ Տե՛ս Յովհաննէս Զուղայեցի, Գիրք համառօտ վասն իսկապէս և ճշմարտահաւատոյ և դանութեան ուղղափառ կաթողիկէ և ընթահանուր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Նոր Զուղա, 1687 (նույնը 1713 թ. լույս է տեսել Կ. Պոլսի երկու տպարանում և դա այն դեպքում, երբ այդ թր-

տարակութիւն: Դա նշանակում է, որ XVIII դ. առաջին տասնամյակներում նա հանրահայտ դեմք է եղել: Ավելին, քանի որ Զուղայեցին իր գործերից շատերը գրել էր, ինչպես ասվեց, պարսկերեն և արաբերեն, այդ պատճառով էլ դրանք մինչև XVIII վերջն էլ ընթերցվում էին «ի պարսից իմաստասիրաց»¹⁹: Հայտնի է նաև, որ Հարովթյուն Շմավոնյանը 1795 թ. «Ազդարարի» 5—16 համարներում ամբողջութամբ տպագրել է Խաչատուր Զուղայեցու «Պատմութիւն պարսից» գիրքը, որի ավելի քան 1/5 մասը նվիրված է Հովհաննես Զուղայեցու կյանքի, գործունեութիւնի և գրական ժառանգութիւնի մանրամասն վերլուծութիւնը, որը գտնում ենք «Ազդարարի» 11—14 համարներում՝ շուրջ 70 էջ ընդհանուր ծավալով²⁰:

Ի վերջո, 1797 թ. Կալկաթայում լույս էր տեսել Հովհաննես Զուղայեցու «Գիրք պատմութեան» հայերեն-պարսկերեն աշխատութիւնի հայերեն մասը, որի «Բան առ բարեմիտ ընթերցողսդ» փոքրիկ առաջաբանում ասվում է. «Լոյս ածաք հոգեշահ բուրաստանս զայս՝ լուսաշաւիղ վարդապետին մերոյ առ ի շահ և հօգուտ ազգիս Հայկազեան սեռի որոյ օրինակն ձեռագիր ի յերկուց գրէ և ի բարբառէ, յայինքն Հայոց և Պարսից՝ առ մեզ գոլով, յամի 1173 դեկտեմբեր 15 թուէն գրեցեալ»²¹:

Արդ՝ եթե այսպիսին էր պատմական իրողութիւնը, ինչու էր Հարովթյուն Շմավոնյանը Հովհաննես Զուղայեցուն համարում մոռացված ու անհայտ անձնավորութիւն և գտնում, որ սույն տպագրութիւնը նրա «կորուսեալ անունն... անդրէն յաշխարհ» վերադարձավ: Մեր կարծիքով, այս հարցն ունի երեք հնարավոր պատասխան. 1) դա պարզապես թյուրիմացութիւն է, բայց հազիվ թե Շմավոնյանը չհիշեր, որ ընդամենը 15—16 տարի առաջ ինքը «Ազդարարում» տպագրել է Հովհաննես Զուղայեցու ընդարձակ կենսագրութիւնը, որտեղ, ի թիվս նրա գործերի, նշվում է նաև «Գիրք սրբազնագործութեան» երկը, 2) հնարավոր է, որ Շմավոնյանը Զուղայեցու այս աշխատութիւնը դիտել է նրա գլուխգործոցը և մտածել, որ եթե գլուխգործոցը չի տպագրվել, ուրեմն, հեղինակն, ըստ էութեան, մնացել է անհայտ և 3) հավանաբար Շմավոնյանը պարզապես ցանկացել է խիստ ընդգծել Մադրասի նոր տպարանի տնօրեն Սարգիս Աղավալյանի կատարած գործի կարևորութիւնն ու մեծութիւնը, դրա համար էլ փոքր ինչ խտացրել է գույները, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ Աղավալյանն իր տպարանը հիմնադրելիս պայման էր դրել, որ ինքը կարող էր հոգալ տպագրվող գրքի բոլոր ծախսերը այն դեպքում միայն, «Եթէ գիրքն

վականին Կ. Պոլսում հրատարակվել է ընդամենը երեք գիրք», Նույնի, Համառոտ տրամաբանութիւն և քերականութիւն, Ամստերդամ, 1711:

¹⁹ Խաչատուր Զուղայեցի, նշվ. աշխ., էջ 206:

²⁰ Տե՛ս նաև նույն տեղը, էջ 153—218:

²¹ Յովհաննէս Զուղայեցի, Գիրք պատմութեան, Կալկաթա, 1797 (առաջաբանը էջահամար չունի): Իմիջիայոց, տասնամյակներ անց Մեսրոպ Քաղիազյանն այս գրքի մասին հայտնել է հետևյալ տեղեկութիւնը. «Այս գիրք, միայն հայերէնն, տպեաց Տէր Յովսէփ Ստեփանոսեան արդեամբ Ադայ Մովսիսի Խաչիկ Առաքելեան Զուղայեցույ ի Կալկաթա, յամի 1797. Իսկ զնախատիպն, որ հայերէն և պարսկերէն, միջնորդութեամբ պարոն Կարապետի Յակոբեան նուիրեաց գրադարանի Եպիսկոպոսական ձեմարանին Անգղիացուց ի Կալկաթայ, ուր կա մինչև ցայսօր մամանակի» («Ազգասէր», 1845, թիվ 12, էջ 94): Այնուհետև նույն հոդվածում կարդում ենք նմանօրինակ մեկ ուրիշ տեղեկութիւն ևս. «Սորա թարգմանած շորս Աւետարանն հայերէն գրով, այլ Պարսիկ լեզուս վերոյ յիշեալ Տէր Յովսէփ Ստեփանոսեան նուիրեաց գրադարանի Եպիսկոպոսական ձեմարանին Անգղիացուց ի Կալկաթա» (նույն տեղում, էջ 95):

այն իջէ արժանաւոր ինչ՝ որ կարիցէ նորագիւտ իմաստ իմն ընծայել ազգի մերոյ»²²։

Ինչեւէ, Հովհաննէս Զուղայեցու «Գիրք սրբազնագործութեան» երկի սույն հրատարակութունը հարստացնում է մեր պատկերացումները ինչպես հայ առաջին պարբերականի խմբագրի կյանքի ու գործունեության, այնպես էլ XVIII դ. հնդկահայ լուսավորիչների առաջադիմական գաղափարների հայկական ակունքների, իսկ մասամբ էլ հայ տպագրության պատմության վերաբերյալ։

Г. К. МИРЗОЯН — К истории издания труда Ованнеса Джугаеци «Книга священнодействия». — В статье показано, что книга выдающегося философа, логика, грамматика, живописца и богослова Ованнеса Джугаеци—значительное явление армянской философской мысли нового времени. Первая часть труда была издана в 1812 г. в Мадраसे, редактором первого армянского журнала «Аздарар», просветителем Арутюном Шмавоняном. Изучение этого издания существенно обогащает наши представления как о жизни и деятельности Арутюна Шмавоняна, так и об источниках передовых идей армянских просветителей второй половины 18-го века, а в частности и об истории армянского книгопечатания.

²² «նոր տեւրակ այրութեանկան», Մադրաս, 1812, էջ 9։